

**Ўзбекистон республикаси Олий ва Ўрта махсус
таълим вазирлиги**

**Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат
институту**

“Тиллар кафедраси”

ЧЎЛПОННИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

РЕФЕРАТ

Бажарди: Назаров Фаррух
199-15 гуруҳи талабаси
Текширди: А. Бекмуратова

ТОШКЕНТ-2016

ЧЎЛПОН

Абдулхамид Сулаймон ўғли

(1897-1938)

Режа:

1. Чўлпон-янги ўзбек адабиётининг ёрқин юлдузи;
2. Адибнинг ҳаёти ва ижод йўли;
3. Чўлпонни англаш машаққатлари;
4. Адибнинг насрий мероси “Кеча ва кундуз”-ўзбек романчилиги раънақида янги қадам;
5. Романнинг асосий пафоси, поэтикасининг ўзига хослиги.

Абдулхамид Сулаймон ўғли Чўлпон кўпқиррали истеъдод соҳиби эди. Энг авало, у ҳассос шоир сифатида танилган ва ўзбек шеъриятида том маънода янги уфқлар очган. Айни чоғда, унинг ўзбек театри ва драматургияси, янги ўзбек реалистик насри, бадиий таржима, публицистика, танқид ва адабиётшунослик соҳаларидаги хизматлари ҳам беқиёсдир. Чўлпон эҳтиросли ва ёниқ асарлари билан ўзбек халқининг миллий онгини уйғотишда, унинг янгича маънавиятини шакллантиришда катта хизмат қилди ва чин маънода умумхалқ шоири миллий санъаткор даражасига кўтарилди.

Афсуски, Чўлпон ҳам халқимизнинг бошқа кўпгина асл фарзандлари каби Сталин қирғинининг қурбони бўлди – 1938 йили “халқ душмани” сифатида отилди, асарларини нашр этиш, нашр этилганларини ўқиш ва умуман Чўлпон номини тилга олиш қатъиян тақиқланди. Фақат 1956 йили Сталин шахсига сиғиниш ошкора қоралангандан кейингина Чўлпон оқланди, шундан кейин ҳам яна 30 йил мобайнида унинг асарлари нашр қилинмади, ижоди ўрганилмади, уни адабиётдаги ўз ўрнига қайтариш иши пайсалга солиб келинди. 80-йилларнинг ўрталарида мамлакатда қайта қуриш

ва ошкоралик жараёни бошланғич, ўзбек халқи яна бир бор миллий уйғониш палласига қадам қўйгач, айниқса, Ўзбекистон мустақилликка эргашгач, Чўлпонга нисбатан йўл қўйилган адолатсизлик барҳам топа бошлади. Қисқа муддатда унинг “Баҳорни соғиндим”, “Яна олдим созимни”, “Адабиёт надур?” деган китоблари, уч жилдлик сайланма асарлари босилди, театр сахналарида драмалари қўйила бошланди. “Кеча ва кундуз” романи асосида видеофильм яратилди, шоир тўғрисида турли-туман мақолалар ва рисоалар эълон қилинди, унинг ҳаёти ва ижодини ёритувчи хужжатли фильм дунёга келди, мунтазам бўлмаса ҳамки, Чўлпон кунлари ўтказила бошланди, Чўлпон ижоди ҳақида диссертациялар ёқланди. Абдулла Қодирий ва Фитрат билан бирга Чўлпон ҳам Алишер Навоий номидаги Республика давлат мукофоти билан тақдирландики, бу ҳам халқимизнинг улуғ санъаткор хотирасига катта эҳтиромидан нишонадир.

Чўлпон адабиётнинг янги ғоявий мазмуни учунгина эмас, унинг юксак бадиияти учун ҳам курашди. Бунинг амалий аҳамияти ҳам бор эди. Негаки, XX аср бошларида жаидлар яратган адабиёт турфа хил мазмунга эга бўлса-да, ҳар хил сабабларга кўра, бадиий савияси билан ҳамма вақт ҳам кўнгилдагидек эмасди. Шунинг учундирки, Чўлпон адабиётни санъатга яқинлаштириш йўллариини излади ва мазмун билан бадииятнинг чамбарчас боғлиқлиги ҳақидаги ғояни ўртага ташлади. Муҳими шундаки, Чўлпон бу ғояни эълон қилиш билан чеклангани йўқ, балки бутун ижоди давомида уни ўзи учун дастуруламал деб билди.

“Кеча ва кундуз” романини Чўлпон 1934 йили ёзиб тугатган – унинг биринчи боби 1935 йили “Совет адабиёти” журналининг январь сониди “Конкурсга келган материаллар” рукнида “Ҳамал келди – амал келди” деган сарлавҳа билан чоп этилган. Китоб ҳолида эса “Кеча ва кундуз” 1936 йили босилиб чиқди.

Романда адиб ўзбек халқининг XX аср бошларидаги ҳаётини бадиий гавдалантиришни мақсад қилиб қўйган ва бунга тўла эришган – у Туркистоннинг зулмга, жаҳолатга, адолатсизлик ва халқсизликка тўла ҳаётини очиб берган. Айни чоғда, айтиш керакки, Чўлпон катта санъаткор бўлгани учун “ўтмиш – ёмон, бугун - яхши” деган жўн фикр асосида иш олиб боролмасди. Бундай йўл тутилганда роман аввалдан белгилаб қўйилган ғояларга иллюстрация бўлишдан нарига ўтмас ва бугунги кунда эскириб, қимматини йўқотиб, ҳеч ким ўқимайдиган ҳолга тушиб қоларди. Шунинг учун Чўлпон халқ ҳаётини жамики ранглари, соя ва нурлари билан кўрсатишга интилади. У ижтимоий ҳаётнинг энг чуқур қатламларигача кўз ташлайди, унинг пинҳоний оқимларини кўз ўнгимизда намоён қилади, бу оқимлар қаёққа кетаётганини, ижтимоий зиддиятлар кескинлашиб бораётганини, “империя” дегани ичдан емирилиб келаётганини бадиий таҳлил этади. Шу тарзда, роман шунчаки уч-тўрт қаҳрамоннинг саргузаштларидан нақл қилувчи асар эмас, Туркистоннинг тарихий тақдирини бадиий ифодалаган асар даражасига кўтарилади. Унда чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати чуқур очилган. Ўзбек халқининг эркинлик, мустақиллик ҳақидаги идеаллари ўз тажассумини топган. Энг муҳими шундаки, романда бу улуғ ғоялар яланғоч ҳолда эмас, балки асар тўқимасига сингдириб юборилган ҳолда тасвирланган.

“Кеча ва кундуз романининг марказида Зебо, Акбарали, Мирёқуб туради; уларнинг ўзаро муносабатлари, тўқнашувлари, тақдирлари роман сюжетининг асосини ташкил этади.

Биз романнинг дастлабки саҳифаларидаёқ Зебо билан учрашамиз. Адиб илк сатрларданоқ унга нисбатан теран бир муҳаббат билан қалам тебратади: “Зебининг қиш ичи сиқилиб, занглаб чиққан кўнгли баҳорнинг илк ҳовури билан очила тушган, энди устига похол тўшалган аравада бўлса ҳам аллақайларга, дала-қирларга чиқиб яйрашни тусай бошлаган эди”.

Шундан бошлаб Зебо кўз ўнгимизда мукаммал бир баҳорий тиниқлик соҳибаси сифатида кўринади. Мана, Зебо “бир кўлида супургиси, бир кўли тиззасида” кичкина ҳовли саҳнини супуряпти. Мана, дугонаси Салтанатхон Ёйилмасойдаги Энахонникига меҳмонга айтиб келди. Мана, ҳали отадан жавоб тегмаган бўлса-да, икки дугона қирлар, далаларнинг эркин ҳаволаридан тўйиб-тўйиб нафас олиш иштиёқида хурсанд бўлиб, ҳовлида қиёмат тўзс-тўпалон кўтаришяпти...

Чўлпон асарнинг бошидан охиригача Зебо характеридаги самимиятни, очиқликни энг муҳим белги сифатида кўрсатади. Унинг томирларида навқиронлик жўш уради, кўнглида эса теварак-атрофни қуршаб олганларга, дугоналарига, баҳорга, ҳамма-ҳамма нарсага муҳаббат ҳоким! У ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўрмаган, ҳали тақдирнинг аёвсиз зарбаларига дуч келмаган, ҳали юракларни зардобга тўлдирадиган аламларни кечирмаган. Зебининг ўн гулидан бир гули энди очилиб келаётган мурғак қалби дунёда разолат ва қабихлик, ёмонлик ва ёвузлик борлигини сиғдира олмайди. Ҳатто Зебини ўстириб-улғайтган муҳит ҳам ундаги ҳаётсеварликни сўндира олмаган. Зеби эса ҳамма ўзбек қизлари сингари тўрт девор ичида кишини димиқтирувчи, эрксиз қилувчи ҳаволардан нафас олиб улғайган.

Зеби ўсиб-унган муҳит кўп ғалати – у алланечук тескари, инсоний мантиқдан йироқ, тўнтарилган оламга ўхшайди. Одатда ота учун фарзанддан, фарзанд учун отадан азизроқ одам бўлмайди. Улар ўртасида энг илиқ, энг яқин муносабат ҳукмрон бўлади. Зебининг муҳитида эса бунинг тескарисини, Зеби дунёда ҳаммадан кўпроқ отасидан кўрқади, унинг қаршисида зир қақшайди, ҳатто “Одам кулмаса эканда”, деб орзу қилади. Чунки унинг кулгуси ҳам жуда совуқ. Раззоқ сўфининг муомаласи қизни “чақмоқ теккан дарахтдай турган жойида қотириб қўяди”. У пушти камаридан бўлган қизининг “арзимаган гуноҳи” учун энг шалоқ сўзлар билан сўкишдан ҳам тоймайди; ёши бир жойга етиб қолганига қарамай, ҳали

бир касб этагини тутган эмас, топар-тутарининг тийини йўқ, рўзгор тебратишни бутунлай хотини билан қизининг бўйнига юклаб қўйган, ўзи эса Эшон бобонинг хонақосидан чиқмайди. Бунинг устига Раззоқ сўфи ўз уйининг қабристонлар қадар жим-жит, хонақолар қадар унсиз, ўз кўнгли қадар тунд ва хўмрайган бўлишини истайди. Бироқ, у фавқулодда ярамас одам бўлгани учун шундай қилмайди. У ўз сохта эътиқодининг қурбони, “эътиқоди” туфайли оилада қамчисидан қон томади, чунки у болалигиданок аёлни одам ўрнида кўрмай, унга паст назар билан қараб ўрганган. Хотин-халаж масаласида унинг ўз маслаги бор, хотин-халаж олдида тил қалдиратишни раво кўрмайди. “Бу тил, - дейди сўфи, - доим худонинг зикри билан қалдирайди. Бу оғиз ҳамма вақт худонинг зикрига очилади. Оғиз билан тил банданинг жисмида энг азиз ва табаррук аъзолар. Уларни хотин кишидай паст махлуқ олдида хор қилишадими. Бўлмаса, ҳақ-таолонинг бандалари ит билан ҳам гаплашавермасин! Йўқ, хотин кишига жуда зарур гап айтилади, бу тоифа билан зарурат юзасидангина гаплашилади. Вассалом!”

Шу “эътиқод” тўрт девор салтанатининг асосий қрнуни, унга ҳамма – ота ҳам, она ҳам, қиз ҳам бўйсунушга мажбур!

Зеби ана шундай бўғиқ муҳитда ўсиб-улғайди. Бу муҳит Зебининг эътиқодини шакллантиради, лекин характери ни ўзгартира олмайди. Зеби ҳаётсевар, самимий, унинг қилиқларида, хатти-ҳаракатида, дугоналари билан муомаласида баҳор фаслидаги тошқин дарёдек ҳаёт ишқи, яшаш зақви жўш уриб туради. Зеби табиатан исёнкор эмас, у муте, мўмин қиз, у андишали, иффатли, ҳаёли қиз. Тўғри, у ҳаётида бир марта исён кўтаради – Акбаралининг чангалига тушмаслик учун ўзини тутқаноқ дардига чалинган қилиб кўрсатади. Бироқ бу исён жуда заиф эди, ночорликдан, ожизликдан бошқа нарса эмас. Шунинг учун ҳеч нарсага эриша олмаган Зеби “исён”ни йиғиштириб, тақдирига тан беришга мажбур бўлади.

Зебини ҳаётсевар қилган омиллардан биттаси шундаки, у ноёб истеъдод эгаси – унинг қўнғироқдек жарангдор овози бор, у қўшиқ айтганда, ҳар қандай муз юрак эрийди, ҳар қандай тошбағир одамда инсоний ҳислар уйғонади, инсофсизлар инсофни ўйлай бошлайди, қалблар илиқ нурларга йўғрилади. Хуллас, Зебида ўзбек аёлларига хос фазилатлар жамланган. У поклик ва тозалик, гўзаллик ва навқиронлик тимсоли. Муаллиф қаҳрамонининг фазилатларини қуруқдан-қуруқ мақтов билан очмайди, уни идеаллаштириш йўлидан бормайди. У Зеби характерини тасвирлашда бирон нуқтада ҳам ҳаётийлик принциpidан чекинмайди, ҳамма жойда меъёрни сақлашга интилади. Ҳатто тасвир бениҳоя нозиклашган, кўтаринкилик ва патетика талаб этиладиган ўринларда ҳам Чўлпон Зебини “ер қизи” сифатида кўрсатади. Масалан, романда Зебининг қалбида уйғона бошлаган муҳаббат куртаклари тасвирланган саҳифалар бор. Қизлар Ўлмасжоннинг аравасида манзилга етиб келишади. Аллақачон уйқуга кетган кампирни уйғота туриб, Зебининг қўли беҳосдан Ўлмаснинг қўлига тегиб кетади. Бу – Зебининг умрида биринчи марта эркак кишининг қўлига тегиб кетиши эди. Шу фавқулодда ҳолат романда бениҳоя нафис тасвирда, ички бир тиниқлик билан ифодаланган; “Зеби камоли ҳайрон бўлганидан аравакашнинг номаҳрамлигини ҳам унутиб, ҳалиги танғирқаш (ҳайронлик, лоллик – О.Ш.) назари билан унга қаради. Бу вақтда ой анчагина юқори кўтарилиб қолган эди. Аравакаш юмшоққина кулимсиради. Ёш йигитнинг бу ёш ширин табассумини ой ёруғида алайна кўра олган ёш қиз бутун баданларидан мулойимгина дуркираш кечганини пайқайди ва қизариб тескари қайрилди... У қараш аравакаш йигитчага ҳам бошқача таъсир қилган бўлса керак, кампирни туртиб уйғотмоқ учун қўлини юқори узатди. Шунда кампирнинг бошидаги қўл бошқа бир қўлнинг ўзига келиб текканини боягидан кучлироқ бир дуркираш билан сизди. Эркак зоти билан биринчи марта бу хилда

учрашган ёш қиз шу пайтда бир оз гангираган эди. Шу учун қўлини дарров тортиб олмасдан, ўзига келганидан кейин бирданига жеркиб тортди”.

Бу парчада Зебининг ҳолати, ҳар бир хатти-ҳаракати ғоят ҳаққоний кўрсатилганки, бунинг натижасида Зеби кўз ўнгимизда чинакам инсоний қиёфада намоён бўлади. Энди суд воқеасини эслайлик. Узундан-узоқ савол-жавоблардан сўнг суд раиси: “Демак, эрингизни ўзингиз ўлдиргансиз” деган хулосага келади. Бунга эса Зеби: “Йўқ!... Ўлибманми ўз эримни ўлдириб”, - деб жавоб беради. Бу жавобда Зебининг табиийлиги яхши ифодаланган. У ортиқ тақдирга тан берган. Акбаралини шаръий эри деб билади, бинобарин, у Зебининг ҳақиқий хўжаси. Унинг ҳар бир сўзигина эмас, ҳар қандай хоҳиши ҳам Зеби учун қонун. Хотин эса эрини ўлдиришни хаёлига келтириши бир ёқда турсин, унинг ҳар қандай истагини бажо келтирмоғи, унинг кўнглини олмоғи керак. Бу – хотин киши учун ҳам фарз, ҳам қарз. Шариатнинг йўриғи шундай. Шу тарзда, суд раиси билан Зеби ўртасида савол жавоб бўлиб ўтган қисқагина савол-жавобда икки хил дунёқараш, икки хил психология тўқнашади – улар икки хил тилда гапиреди ва бир-бирларини тушунмайди. Буларнинг бари ғоят ихчам ва аниқ ифодаланган.

Романда кўп учрайдиган бундай парчалар психологик теранлиги ва ҳаётийлиги билан Зеби характериға алоҳида жозиба бағишлайди, образнинг таъсир кучини оширади. Чўлпоннинг адабиётимизда реалистик принциплар ривожига қўшган салмоқли ҳиссаси айти шундадир. “Кеча ва кундуз” романидаги марказий қаҳрамонлардан яна бири Акбаралидир. Бу образ ҳам романнинг ғоявий концепциясида жуда муҳим ўрин тутади. Романда Акбарали образини яратишда адиб қора бўёқларни аямайди, лекин кўп ҳолларда уларни пичинг ёхуд кинояға йўғириб берадики, натижада тасвирдаги яланғочлик сусаяди. Мана, Акбарали китобхонға биринчи марта қай тарзда рўпара бўлади:

“Акбарали мингбошининг белида кумуш камари, ёнида кумуш сопли қиличи, устида зарбоф чопони бўлмаса ҳеч ким уни амалдор демайди. Оддий кийимда кўрганлар ё – оддий бир қишлоқ бойи, ё – Еттисув билан алоқаси бор қўйчи, ё бўлмаса яйлов томон билан иш кўрадиган туячи, деб ўйлайдилар. Чакка суяклари туртиб чиққан, пешона – бўйига тор, энига кенг ва ҳам узун-узун уч чуқур ажинга эга... Бурун ўртача, лекин қаншари паст... Кўз қисилиброқ келган, парда томирларидан икки-учтаси ва ҳам иккала кўзининг бир ёнида жиндак жойи ҳаммавақт қизил, бир кўзида пича шапағлиқ асари ҳам бор... Ияк – кенг, жағ – сергўшт. Жуда сийрак бўлган соқол иякнинг ўртасигина тўпланиб, эчкиники сингари пастга томон сангиллаб тушган”.

Роман давомида Акбаралининг ички ва ташқи қиёфаси тўлароқ очила боради. У бизнинг кўз ўнгимизда ўта маишатпараст, ичкиликка муккасидан берилган, хотинбоз бир кимса бўлиб кўринади. Унинг учта хотини бор, уларга қаноат қилмай, невараси тенги Зебига уйланади. Ўзини мусулмон деб билса-да, гўё шариатга амал қилиб яшаётгандек бўлса-да, исловатхоналарга бориб туришдан ор қилмайди. Мингбоши сифатида ҳам Акбаралини уддабурро ёхуд тадбиркор одам деб бўлмайди. У жиловини тўлалигича Мирёқубнинг қўлига бериб қўйган. Унинг анчайин майда, хашаки одам эканини, ақл-идроки мингбоши бўладиган даражада эмаслигини, элу юртнинг осойишталигини таъминлашга қурби етмаслигини, саводсизлигини, амални суиистеъмол қилишини қилишини Мирёқубгина эмас, рус тўралари ҳам жуда яхши билишади, бироқ уни бирор тузукрок одамга алмаштиришни хаёлларига келтирмайдилар; аксинча, Акбарали айна шу туришида рус тўраларига маъқул – улар ўзларининг мустамлакачилик сиёсатларини шунақа соддадир “сатр”лар орқали амалга оширадилар. Ахир, у фикрламайди, гап қайтармайди, ҳақини талашиб-тортишмайди, бунга ақли ҳам етмайди. У ҳоким тўраларнинг оғзидан чиққан ҳар қандай буйруқни

сўзсиз бажаради, ўрнига қўйиб адо этади. Ҳоким тўралар худди Акбаралига ўхшаш ичи қалтироқ, усти ялтироқ одамларнинг қўли билан, дунёда ҳар нарсадан кўра ўз амалини яхши кўрадиган, амал йўлида виждон ва номус, иззат-нафс ва инсоний ғурурини сотиб юборишга тайёр турган кишиларнинг қўли билан халқ бошида тегирмон тоши юргизади, халқни сиқиб қонини ичади. Яна бунинг устига, ҳоким тўралар бу амалдорни сариқ чақага ҳам олмайди, ундан пинҳона ҳам, ошкора ҳам кулаверади.

Чўлпон Акбарали образи орқали мустамлака Туркистонидаги идора усулини, тўралар ва маҳаллий амалдорлар ўртасидаги муносабатларни яхши кўрсатган. Романдаги бундай саҳифалар жуда кучли фош қилувчи қудрат касб этган. Масалан, суд мажлиси тасвирланган саҳифалар шундай: суд баённомасида “Акбарали” исми бир жойда “Умарали”, бошқа жойда “Амир ўғли”, яна бир жойда эса, “Қамбар вали”, деб ёзилади. Бу фактга адиб киноя билан шундай изох беради: “Зотан, бунинг нима аҳамияти ҳам бор?” Тил келмаган нарсага қалам қандай келсин? “Акбар” бўлди нима, “Қамбар” бўлди нима – барибир эмасми? Бир сатрнинг номи!”

Романда Акбарали чоризм механизмининг бир мурватидай кичкина бир винтчасидай кўрсатилган. Кичик бир винтнинг ҳеч қанчалик қадри йўқ, лекин шу винтча бўлмаса, машина бир текисда равон ишламаслиги мумкин. Халқ бошида данак чақишда, унинг устидан зулм тегирмонини юргизишда Акбаралига ўхшаганларнинг худбинлиги, амалпарастлиги, жаҳолати чоризмга жуда қўл келган. Шундай қилиб, мингбоши Акбарали Туркистонда инқилоб арафаларида халқ бошига бало бўлган, унинг оғир аҳволини янада оғирлаштирган маҳаллий амалдорларнинг вакили сифатида кўринади. Бу қора кучлар шунчаки истибдод устунларигина эмас, улар халқдаги жамики соғлом интилишларнинг кушандаси, гўзаллик ва истеъдоднинг душманидир. Зебидай маъсума ва истеъдодли қизнинг Акбарали қўлида “бир озрок очилмай, бир эркин кулмасдан” жувонмарг бўлиши фикримизни

тасдиқлайди. Айни чоғда, Чўлпон Акбарали образини яратишда ҳам реалистик принциплардан чекинган эмас. Адиб Акбаралини ҳар қанча ёмон кўрмасин, уни жонли инсон сифатида кўрсатишга уринади. Тўғри, Акбаралида инсоний сифатларни топиш амри маҳол, шундай бўлса-да, Чўлпон ундан баъзи хислатларни топади. Буни қарангки, ҳатто Акбаралидек разил одам ҳам гўзаллик таъсирида жиндак бўлса-да, ўзгара бошлайди. У Зебини кўргач, унинг қўшиқларини эшитгач, унда “итлик”дан кечиб, бу маъсума қизга одам қатори муомала қилиш истаги пайдо бўлади. Табиийки, Акбаралидаги “ўзгариш” унинг ишларида, ҳатти-ҳаракатида ифодаланмайди ҳисоб, асосан, оғзида қолади. Бунда Чўлпон одамларга хос бир нозик психологик ҳолатни ифодалаган – ҳар қандай одам ҳам ўз ҳатти-ҳаракатини ўзича оқлашга интилади ва охир-пировардида энг ёмон, энг ёвуз ишларини ҳам ўзича юмшоқроқ кўрсатадиган асослар ва далиллар топади. Мингбоши Акбарали ҳам шундай – биринчи навбатда ўз-ўзига борида яхшироқ кўринишни истайди. Ҳар нима бўлганда ҳам, муаллиф томонидан нозик пайқалган шу инсоний сифат Акбарали образининг схемага айланиб кетмаслигига ёрдам берган.

«Кеча ва кундуз» романидаги яна бир марказий қаҳрамон Мирёқубдир. Мирёқуб – анча мураккаб образ. Уни шунчаки, мавҳум бир тарзда эксплуататорлар гуруҳининг вакили деб бўлмайди. Айни XX аср бошларида, яъни капиталистик муносабатлар энди шакллана бошлаган шароитда майдонга кела бошлаган буржуача ишбилармон корчалон одамлар тоифасига мансуб Мирёқуб аслида саводсиз, газеталардан беҳабар, дунё ишларига кўп ҳам қизиқавермайдиган, рус тилини ҳам тузук-қурук билмайди. Лекин шунга қарамай, ишнинг кўзини биладиган ўта тадбиркор одам. Шунинг учун у “Эпақа” деган лақаб орттирган. Одамлар ишонадики, Мирёқуб аралашган иш битмай қолмайди. Умумий саводи чаток, савияси паст, фикрлаш доираси чекланган бўлса-да, Мирёқуб қаердан пул

чиқаришни, қай йўл билан давлатига давлат қўшишни яхши билади. Бу борада у пул топишнинг ҳалол йўллари соқит этмаган ҳолда, турли-туман ҳаром-хариш ишлардан ва ҳатто ўғирликдан ҳам тоймайди. Масалан, у Акбаралининг ишончини қозониб, маслаҳатгўйига ва ҳатто баъзи ишларда халоскорига айланиб қолгандан кейин унинг бойлигина ҳам шериклик қила бошлайди. Бироқ Мирёқубни хашаки бир ўғри деб таърифласак унча тўғри бўлмас эди. Бу ўринда ҳам бир нозик жиҳат бор – эҳтимолки, Мирёқуб, янги шаклланаётган буржуа сифатида “пулнинг ҳиди бўлмайди”, “пул топишнинг ҳар қандай йўли ҳам гуноҳдан фориғдир” деган эътиқодга эгадир. Ҳар ҳолда, романда Мирёқубнинг ҳаром йўллари билан пул топишига кўпдан урғу берилмаган, аксинча, унинг бу борадаги қонуний тадбиркорлиги алоҳида таъкидланади: “Қишлоқда иккита баққоллик, битта қассоблик дўкони, гузарда иккита самовар бор. Билган одамлар бу беш муассасадан тўрт Мирёқубнинг кучи билан айланганини сўзлайдилар. Шаҳарда, катта йўлнинг бўйига – қўрғон ташқарисига – бир янги пахта заводи тушди; заводнинг каттакон бир пахта саройи ҳам борки, пахта терими вақтида уч тарози билан пахта олади. Ана ўша заводга ҳам Мирёқубни шерик дейдилар. Воқеан, унинг икки ғилдиракли сариқ файтунчаси ва сариқ йўрғаси аксар завод олдида боғланган бўлади...”

Мирёб характери муаян ички зиддиятларга эга. У, бир томондан, янги буржуа одамига хос сифатлар эгаси, иккинчи томондан эса, ўз мухитидан бутунлай узилиб ҳам кетган эмас. У художўй, намоз ўқийди, шариат талабларига риоя қилади, бола-чақасининг ҳолидан хабар олиб туради, уларга ювиксиз рўпара келишга юзи чидамайди. Айни чоғда, бу ишларни у эътиқоди юзасидан, виждонининг буйруғига кириб қилмайди. Аксинча, у имкони бор жойда шариатга чап беришга уринади. Мирёбуб айш-ишратдан, маишатдан қочмайди. Айниқса, хотин-қизлар масаласида суяги йўқ. У заррача ҳижолат бўлмай, андиша қилмай, валинеъмати Акбаралининг

хотини билан ҳам дон олишаверади. Айни чоғда, унда бошига мушкул иш тушган одамга ачиниш, унга ёрдам қўлинби чўзиш туйғуси ҳам бутунлай йўқолиб кетган эмас. Унда ҳали инсоф ва диёнат деган нарсалардан жиндак бўлса-да топилади. Ишқ-муҳаббат деган нарса ҳам уни бутунлай тарк этиб улгурган эмас. Буни адиб Мирёкуб билан фоҳиша Мария ўртасидаги ишқий можоралар тасвирида анча ишонарли кўрсатган. Мирёбубнинг характери, қарашлари, яшаш принциплари анча шаклланиб қолган бўлса-да, у ташқи таъсир оқибатида тез ўзгариши мумкин. Бу жиҳатдан Мирёкубнинг поездда ўзини жадид деб атаган савдогар билан учрашишдан кейинги ўзгариши характерли. Бу учрашув заҳиран шунчаки ўткинчи воқеадек, эпизодик ҳодисадек кўринса-да, аслида романнинг асосий ғоявий мазмуни ифодаланган сахнадир. Бу сахнада Чўлпон маърифат ва илм, маданият ва ҳунар тарқатиш йўли билан тараққий топган Ғарб мамлакатларидан ўрганиш туфайли Туркистонни ҳам истиқболли тараққиёт йўлига олиб чиқишни, унинг мустақил бир ўлка сифатида ўзининг ички табиатига мос равишда ривожланишини таъминлашни мақсад қилиб олган маърифатпарварлар режасини кўрсатган. Шу сахнадаги кўпгина гаплар бу романда миллатчилик ғоялари эмас, аксинча, байналмилал чилик руҳи устун эканини кўрсатади. Уларда ҳаётий мантиқ кучли, халқ манфаатига хизмат этадиган жиҳатлар кўп. Мана, масалан, болалар тарбияси қандай тасаввур қилинади: “Ибтидоий тарбияни рус мактабларидан бошлаб бўлмайди, уни миллий мактабларда бериш керак. Ўз миллатини танитгандан кейин рус мактабига бериш керакки, ҳунарга, ихтисосга тегишли илмларни ўқисин... Ундан кейин Германия, Франция, Англия мамлакатларига, хатто дунёнинг нариги чеккасидаги Амриқога юбориб ўқитиш керак”.

“Кеча ва кундуз” романининг поэтикаси, услуб ва усуллари, адибнинг инсон тасвиридаги маҳорати ҳам етарли даражада ўрганилганича йўқ. Лекин шунга қарамай, комил ишонч билан айтиш мумкинки, насримизнинг

навқирон авлоди Абдулла Қодирийдан таълим олгани каби Чўлпон романидан ҳам тил ва маҳорат бобила кўп сабоқ олади. Йўқлик қаъридан тортиб олинган бу асар, гарчи кечикиб бўлса-да, асосий вазифасини бажаради – насримиз ривожига салмоқли туртки бўлади.

Хуллас, ўзбек романлари эндигина шаклланаётган даврда майдонга келган “Кеча ва кундуз” ҳаётийлиги, миллий рангларга бойлиги, табиийлиги ва самимийлиги билан реализм адабиётига катта ҳисса қўшди.

ХУЛОСА

“Кеча ва кундуз” романи босилиб чиққандан сўнг орадан кўп ўтмай – 1937 йил 14 июль куни Чўлпон қамоққа олинади. Ҳеч қанақа далил-исбот бўлмаса-да, унга “халқ душмани”, “миллатчи”, “аксилшўровий” деган айблар қўйилади ва 1938 йил 4 октябрь куни отиб ташланади. Табиийки, бундан кейин Чўлпон номини тилга олиш, асарларини ўқиш, ижодинитарғиб этиш қатъиян ман қилинади. Бу аҳвол 1956 йилгача давом этади. Сталин шахсига сиғиниш фош қилингандан сўнг Чўлпон СССР Олий судининг ҳарбий коллегияси томонидан бутунлай оқланади, аммо шундан кейин ҳам бу улуғ адиб рўшнолик кўрмайди. Негаки, ҳамон ҳукмронлик қилишда давом этган коммунистик партия Чўлпонни ва унга ўхшаганларни ўзининг ашаддий мафкуравий душмани деб билар ва улардан ўтган кўркқандек кўрқарди. Фақат ошкоралик шабадалари эса бошлагандан кейин ва айниқса, Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгандан сўнггина Чўлпон адабиётимиз сафларига қайтди. Унинг эҳтиросли, жўшқин, теран асарлари бугун қайтадан туғилгандек бўлиб, иккинчи умрини кечири бошлади. Улар бугунги кунимизга жуда ҳамоҳанг.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т. 1991.
2. Ғ.Каримов. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.1990.
3. Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.1986.
4. И.Хаққулов. Абдиёт фарзандлари. Т.1990.
5. А.Ҳоҗиаҳмедов. Мумтоз бадиёт малоҳати. Т.1999.